

"AGA VENE AJAL PIDI IGAS ÕPPETUNNIS SIDUMA ÕPPEMATERJALI POLIITIKAGA." IDEOLOOGILINE KASVATUS NÕUKOGUDE KOOLITUNNIS HILISSTALINISTLIKUS EESTI NSVs*

ELI PILVE

Nõukogude okupatsiooni alates hakati Eesti hariduselu kujundama ENSV hariduse rahvakomissariaadi juhtimisel, 1946. aastast nimetati see ümber ENSV haridusministeeriumiks, mida omakorda juhtis ja kontrollis EKP keskkomitee ja selle kooliosakond (vaheajaga 1948–1951, kui haridust kureeris propaganda- ja agitatsiooniosakond). Kooliosakonna ülesannete hulka kuulusid nii hariduse ideoloogiline järelevalve kui kooliprogrammide ülevaatamine. Ideoloogilise kasvatusel all mõisteti nõukogude inimese kujundamist ja patriootiliste tunnete kasvatamist ning võitlust kommunistlike ideede eest.¹ Kui aastatel 1940–1941 alles alustati Eesti hariduspoliitika sovetiseerimisega ja siin kehtestati Nõukogude Liidus kehtiv haridussüsteem, jäi see suures osas veel vaid näiliseks ega küündinud hariduse sisuni, siis tegelik õpetuse muutmine viidi läbi aastail 1944–1953, kui hariduspoliitikat korraldati ka tegelikult Vene NFSV eekujul.² Eesti taasokupereerimise käigus suudeti 1944. aasta oktoobriks mandriosa koolid enamasti avada. 1944./1945. õppeaastal töötas Eestis 198 algkooli, 790 7-klassilist kooli ja 38 keskkooli, 1944. aasta sügisel alustas tööd 4405 õpetajat.³ Järgnevatel aastatel algkoolide arv kasvas, 7-klassiliste koolide arv aga langes, õpetajaid oli 1950. aastaks 7500.⁴

Käesolev artikkel keskendub ideoloogilisele kasvatusel sovetliku kooli ainetundides, kaasates õpetaja positsiooni muutunud oludes ja jättes kõrvale klassivälise töö ning pioneeri- ja komsomoliorganisatsioonide tegevuse. Ideoloogilise kasvatusel all peetakse artiklis silmas eelkõige seniste rahvuslike väärtuste pealesurutud asendamist nõukogulikega, mille eesmärgiks oli, et iga impeeriumi elanik tunneks end nõukogude inimesena, mitte näiteks eestlasena või lätlasena. Ideoloogilise kasvatusel tulemusena pidid Nõukogude Liidu elanike teadvuses juurduma ühtsed nõukogulikud arusaamad, hinnangud ja väärtused.⁵ Kuidas ideoloogilist kasvatust läbi viidi, sellest annavad aimu EK(b)P Keskkomitee protokollid, ENSV Haridusministeeriumi fondi dokumendid Riigiarhiivis, millest tasub ehk esile tõsta seni vähe kasutatud inspektorite aruandeid; ka kaasaegsete mälestused, mis on talletatud Eesti Rahva Muuseumis. Eesti nõukogudeaegse hariduspoliitika uurimisega on põhjalikult tegelenud kasvatusteaduste doktor Veronika Nagel (alates 25.07.2009 Varik),⁶ spetsiaalselt

* Artikli lühendatud versioon on avaldatud ajakirjas Tuna nr. 4/2010, lk. 54–71.

¹ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeele üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953), lk. 389. – T. Tannberg (koostaja). Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2007, lk. 389–418

² A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005, lk. 10–11.

³ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005, lk. 22.

⁴ V. Sirk. Haritlaskond osutus visaks vastaseks, lk. 61. – Tuna 2004/1, lk. 51–69.

⁵ T. Kreegipuu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana, lk. 47–48. – Tuna 3/2007, lk. 46–69.

⁶ V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991. Tallinna Ülikooli sotsiaalteaduste dissertatsioonid, 2006.

ajaloõpetust muutunud ideoloogilistes oludes on uurinud ajaloodoktor Anu Raudsepp.⁷ Ajaloo rakendamist propagandavahendina ning üldist nõukogudeaegset kultuurikorraldust, sh. ka hariduskorraldust, on uurinud ajaloolane Tiiu Kreegipuu.⁸ Välisuurijatest tuleb kindlasti mainida stalinliku massikultuuri uurinud Richmondi ülikooli ajaloo professorit David Branderbergerit,⁹ Stalini isikukultuse arengut põhjalikult vaadeldnud John Hopkinsi ülikooli Euroopa ajaloo professorit Jeffrey Brooks¹⁰ ja ka Kanada Sõjamuuseumi uurijat John Alexander Swettenhami.¹¹

Nõukogude haridussüsteem: üldised ideoloogilised põhimõtted ja koolikohustus

Eestis algas nõukogude režiimi ülistav propaganda kohe pärast Eesti ala liitmist Nõukogude Liiduga. Juba esimesel Nõukogude aastal 1940–1941 alustati ühiskonna rahvuslike väärtuste asendamist sovetlikega, mis sai järjekindla ja süstemaatilise kuju pärast Eesti taasokupeerimist. 1944. aasta sügisel võttis ÜK(b)P KK orgbüroo vastu otsuse “Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö puudustest ja ülesannetest”. Tiiu Kreegipuu sõnul võib seda pidada sõjajärgse Eesti NSV sovetiseerimise alusdokumendiks, millega pandi alus ka ideoloogilisele survele, pearõhuga võitlusel “kodanliku natsionalismi” vastu.¹² David Branderberger toob Nõukogude ametliku ideoloogia propageerimisel välja kolm olulisemat punkti: milleks peab esimesena sobivate revolutsioonieelsete ajalooliste sündmuste ja kangelaste populariseerimist. Ka John Alexander Swettenham rõhutab, et kõike, mis eelnes 1917. aastale, kirjeldati kui suure oktoobrirevolutsiooni eellugu.¹³ Teise olulise ideoloogilise punktina nimetab Branderberger venekeskust, sest paralleelselt nõukogude patriotismi ja rahvaste sõpruse kuulutamiselega kandis nõukogude ideoloogia tegelikult sõnumit vene rahva ülimuslikkusest, venelastest kui esimestest võrdsete seas. Kolmandaks kandepunktiks nimetab Branderberger Stalini isikukultust.¹⁴ See kõik kajastus ka kooliõpetuse sisus, eelkõige õpikutes. Kool oli peamine nõukogude inimese kasvatusasutus, mille ülesandeks oli kasvatada nn. uut tüüpi inimene, nõukogude inimene, kellel puudus igasugune eripära ning individuaalsus, ta oli sotsialistliku masinavärgi üks hammasrattake; kuulekas kodanik, kes oli valmis võimu käsul marssima näidatud suunas võitlema kommunismi lõpuleviimise eest.¹⁵

⁷ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005; A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeele üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953).

⁸ T. Kreegipuu. Nõukogude Kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s aastatel 1944–1954 kirjanduse ja trükiajakirjanduse näitel. Magistritöö. Tartu, 2005; T. Kreegipuu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana. – Tuna 3/2007, lk. 46–69.

⁹ Branderberger, D. National bolshevism. Stalinist mass culture and the formation of modern Russian national identity 1931–1956. Harvard University Press, 2002.

¹⁰ J. Brooks. Thank You, comrade Stalin! Soviet public culture from revolution to Cold War. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2001.

¹¹ J. A. Swettenham. The tragedy of the Baltic States. A report compiled from official documents and eyewitnesses' stories. London, Hollis and Carter, 1954.

¹² T. Kreegipuu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana. Lk. 47. – Tuna 3/2007, lk. 47.

¹³ D. Branderberger. National bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956, p. 93; J. A. Swettenham. The tragedy of the Baltic States, lk. 108.

¹⁴ D. Branderberger. National bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956. Harvard University Press, 2002. P. 2, 93.

¹⁵ J. A. Swettenham. The tragedy of the Baltic States, lk. 103–116.

Oma põhiolemuselt jäi nõukogude iseoloogiline kasvatus samaks kogu sovetiaja jooksul. Uue inimese kasvatamisel nimetab Swettenham nõukogude hariduse viieks põhiprintsiibiks ateismi, kommunistlikku moraali, nõukogude patriotismi, kollektivismi ja internatsionalismi, need jäid kasvatustöö põhiolemuseks kuni nõukogude aja lõpuni. Uue inimese kasvatamisel oli nõukogude propagandal väga suur roll ning faktide paikapidavus ei omanud selles mitte mingisugust tähtsust. Kui jabur polnud ka näiteks väide, et nn. kodanlikus Eestis pidid lapsed otsima suurema osa oma toidupoolisest rikkaste inimeste prügikastidest, kehtis põhimõte, et mida oli kord kästnud uskuda, see lihtsalt pidi tõi olema.¹⁶ Tegemist oli dressuurkooliga, kus maailmavaateline tõde oli iseenesestmõistetavalt teada, seda otsida ei olnud tarvis ega lubatudki¹⁷ ning ka selles mõttes ei sündinud olulisi sisulisi muutuseid kogu sovetiaja jooksul. Kui 25. märtsil 1974 oli Tallinna 1. keskkoolis õppenõukogu koosolekul taas päevakorral õpilaste ideelis-poliitiline kasvatus, siis võeti ühe otsusena vastu kohustus *õpetada õpilasi kriitiliselt suhtuma oma arvamustesse, mis ei ole kooskõlas väljakujunenud tõdedega*.¹⁸

1919. aastal vastu võetud Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei teine programm¹⁹ (kehtis kuni 1961. aastal vastu võetud kolmanda programmi) seadis parteile ülesandeks muuta kool *ühiskonna kommunistliku ümberkujundamise tööriistaks*. Koolist pidi saama asutus, kus kasvatatakse üles põlvkond, kes suudab kommunismi lõplikult elu viia. Eesmärgi nimel tuli arendada ulatuslikku kommunistlike ideede propagandat, kasutades selleks riigivõimu aparati ja ressursse.²⁰

Lenini sõnul oli kooli ümberkorraldamine üks tahk kodanluse kukutamisest ja ei olnud mõeldav, et kool võiks olla lahutatav poliitikast.²¹ Esmasteks ülesanneteks kooli reformimisel pidas ta tasuta²² ja kohustusliku üldise ning polütehnilise hariduse sisseseadmist nii poistele

¹⁶ J. A. Swettenham. The tragedy of the Baltic States, lk. 107.

¹⁷ T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987. Argo, Tallinn, 2007, lk. 76

¹⁸ TLA R-205-1-95, Tallinna 1. Keskkooli pedagoogilise nõukogu protokollide raamat, 8. mai 1973–29.

september 1974, protokoll nr 17, 25. märts 1974, l. 62–63.

¹⁹ Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei programm. – NLKP kongresside, konverentside ja Keskkomitee pleeniumite resolutsioonid ja otsused I. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1956, lk. 409–454.

²⁰ Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei programm, lk. 419–420.

²¹ V. I. Lenin. Teosed, 28. köide. Juuli 1918–märts 1919. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1955, lk. 69.

²² 25. septembril 1940 võeti vastu otsus kaotada kesk- ja kutsekoolides õppemaks, kuid 15. oktoobril samal aastal määrati keskkoolides ja kõrgemates õppeasutustes õppemaks neile õpilastele, kelle vanemad elatasid ennast *ilma tööta saadud tulust*. Ilma tööta tulusaavaiks peeti vähemalt ühe alalise palgatöötajaga põllumajanduslike või käsitööstuslike ettevõtete pidajaid; järelevalve alla võtmata tööstuslike, kaubanduslike või äriliste ettevõtete omanikke; väljaüritavate kinnisvarade omanikke, kelle aastane tulu kinnisvarast ületas 600 krooni aastas; järelevalve alla võetud või natsionaliseeritud majade omanikke; järelevalve alla võetud või natsionaliseeritud pankade, tööstuslike, kaubanduslike või äriliste ettevõtete omanikke ja kaasomanikke. Olenevalt saadud tulust ja õppeasutusest küündis õppemaks 140 kroonist 440 kroonini aastas. 1946. aastal hakati aga õppemaksu nõudma kõigilt keskkoolis ja kõrgemates õppeasutuses õppijailt kaheksandast klassist alates. Tallinna üliõpilaste aastamaks oli 400 rubla, mujal Eestis õppivatel üliõpilastel 300 rubla. Kunsti-, teatri- ja muusikaüliõpilastel oli olenemata linnast õppemaks koguni 500 rubla aastas. Keskkoolide eest tuli Tallinnas välja käia 200 rubla ning mujal Eestis 150 rubla aastas. Õppemaksust olid vabastatud vaid kõik pensionisaajad kui see oli nende ainuke sissetulekuallikas; Punaarmee ja laevastiku reakoosseisu noorema juhtkonna lapsed; nn. Suure Isamaasõja ohvitseride-invaliidide lapsed, samuti selles sõjas langenud, teadmata kadunud või sõjas saadud vigastuste tagajärjel surnud ohvitseride lapsed, langenud partisanide ja sõjaväelaste rea-, seersandi- ja vanemate koosseisu lapsed, I ja II grupi sõjainvaliidide lapsed; Punaarmee ja laevastiku reakoosseisu ja noorema juhtkonna ülalpeetavad kõrgemate koolide ja tehnikumide õpilased, kui nad said NSVL ülemnõukogu presiidiumi 1941. aasta 26. juuni seadluse alusel abiraha; kõrgemates koolides ja tehnikumides isikud, kes olid tulnud Punaarmeed ja laevastikust vigastuste või haiguse tõttu; kindralite, admiralide ja Punaarmee,

kui tüdrukutele kuni 16-aastaseks saamiseni; õpilaste varustamist riigi kulul toidu, riiete ning õppevahenditega; kommunistlikult meelestatud õpetajaskonna ettevalmistamist; kogu õppetöö seostamist tootliku tööga ning kommunistlike ideede laialdast propagandat.²³

Kogu haridussüsteem tuli tihedalt siduda kommunistliku propagandaga, õppeprogrammid koostada nii, et neis oleks *spetsiaalne osa pühendatud suure Vene revolutsiooni ajaloole* ning Nõukogude konstitutsiooni selgitamisele.²⁴ Absoluutselt iga õppeaine pidi õpilast kasvatama ideelis-poliitiliselt.²⁵ *Ei ole niisuguseid teaduse ja kunsti vorme, mis ei oleks seotud kommunismi suurte ideedega ja kommunistliku majanduse ääretult mitmekesise tööga.*²⁶ ENSV hariduse rahvakomissari asetäitja Aleksander Valsiner rõhutas: *Matemaatika tunnis käsitletagu ainult matemaatikat ja loodusõpetuse tunnis loodusteadust. Ainult käsitlusviis olgu marksistlik ja vastaku dialektilise materialismi nõuetele ning iga sobivat teemat käsitledagu ka ühiskondlikust seisukohast.*²⁷

Nõukogude ideoloogia juurutamisel oli koolil seega kande roll, seda enam, et kool pidi suutma avaldada mõju ka kooliskäiva lapse vanematele.²⁸ Viimaseid ei saanud ideoloogiliselt usaldada. Pimesi mitte ka õpetajaid, ent neid oli siiski mõnevõrra kergem kontrollida ja kohustada, sest õpetaja peab alati tundi andes läbima etteantud programmi ning nüüd põimiti kõikide ainete õppeprogrammid läbi kommunistliku propagandaga. Õpetaja enese maailmavaatest olenemata olid õppematerjalid kõigile samad ja nende sõnumi eest hoolitseti riiklikul tasemel.

Nõukogude inimese kasvatamisega ei saanud aga oodata lapse koolimine kuni, sellega tuli alustada juba enne kooli lasteaias. 1941. aasta ENSV hariduse rahvakomissariaadi kinnitatud lasteaia põhikirja järgi oli see nõukogude ühiskondlik kasvatusasutus 3–7-aastastele lastele, *mille eesmärgiks on kindlustada laste igakülgne areng ja kasvatus kommunismi vaimus.*²⁹ Et lasteaias käimine ei olnud kohustuslik, tuli see teha atraktiivseks. Hüvedega, nagu tasuta toitlustamine, meelitati vanemaid oma lapsi lasteaedadesse panema, et saada neid eemale *buržuulikust atmosfäärist*, mis valitses laste kodudes, mistõttu tuli lasteaedu ehitada ka sinna, kus nende järele esialgu otsest vajadust ei olnudki.³⁰ *Laste kasvatamine ei ole ega saagi olla lastevanemate eraasi, sest sellel on tohutu tähtsus kogu ühiskonna, kogu meie maa tulevikule.*³¹

laevastiku, NSVL siseministeeriumi ja NSVL riikliku julgeoleku ministeeriumi vägede ja organite vanemate ohvitseride lapsed – kõrgemate koolide üliõpilased ja ja tehnikumide õpilased, kui nad olid lastud pensionile seoses erru arvamise ja tervislikel põhjustel või vanuse tõttu alates 25-aastasest teenistusest. Lastekodulapsed said tasuta õppida keskkoolides ja tehnikumides, kuid mitte ülikoolides. Täielikult kaotati õppemaks keskkoolides nii Eestis kui ka mujal NSVLis alles 1. septembrist 1956.

²³ V. I. Lenin. Teosed, 29 köide. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1954, lk. 91–92.

²⁴ Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei programm, lk. 449–451; A. Must, Koguteos „Marx-Engels-Lenin-Stalin kultuurist ja kasvatusesest”, lk. 65. – Eesti Bolševik. EK(b)P KK ajakiri, 1947/24, lk. 63–66.

²⁵ Ideelis-poliitilise kasvatuses küsimused nõukogude koolis, lk. 1219. – Eesti Bolševik : EK(b)P Keskkomitee ajakiri 1946/17, lk. 1215–221.

²⁶ Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei programm, lk. 449–451.

²⁷ A. Valsiner. Ühiskondlik-poliitiline kasvatus õppetundides, lk. 124. – Nõukogude Kool 1941/2, lk. 123–128.

²⁸ Kommunistliku kasvatuses alused. Õpik. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1964, lk. 37–38.

²⁹ ENSV Teataja 1941, 25, 325, Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaadi käskkiri nr 363 lasteaia põhikirja kinnitamise ja kehtimapanemise kohta, 26.02.1941.

³⁰ J. A. Swettenham. The tragedy of the Baltic States, lk. 103–104.

³¹ Kommunistliku kasvatuses alused. Õpik. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1964, lk. 37–38.

Lasteaedades sisendati lastele kõige varasemast noorusest alates kommunistlikku dogma, et Nõukogude Liit on parim maa ja Stalin kõige toredam mees maailmas. Iga lasteaed oli varustatud Stalini portreega, millel loosung: *Suur tänu seltsimees Stalinile meie õnneliku lapsepõlve eest!*³² Sarnased tänuavaldused Stalinile, nt vabaduse eest, olid meedias tavalised, väljendades ametlikke väärtushinnanguid; ideed, et Nõukogude Liidu kodanikud olid oma majanduslike ja sotsiaalsete suhete eest tänu võlgu riigi suuremeelsele juhile. Kui Lenini ajal olid inimesed harjunud oma heaolu eest tänama revolutsiooni, nõukogude võimu, parteid või ka lihtsalt töötavat rahvamassi, siis isikukultuse raames koondus kõik Stalini ümber, eesmärk oli aga mõlemal juhul üks – vähendada tavalise üksikisiku kuvandit ajaloos.³³

Koolikohustus

Nõukogude Liidus kehtis 10-aastane keskharidus, koolikohustus oli maal 4 ja linnas 7 aastat. Üldine 7-klassiline koolikohustus kehtestati 1949. aastal³⁴. Eestis jäi 1940./1941. õppeaastal algkool veel 6-klassiliseks, keskharidust andnud progümnaasium, reaalkool ja gümnaasium moodustasid ühtse keskkooli, mis jäi esialgu samuti endiseks, so 12-klassiliseks. 1944. aastast moodustus Eestis koolivõrk neljaklassilisest algkoolist, seitsmeklassilisest koolist ehk mittetäielikust keskkoolist ja 11-klassilisest keskkoolist. Lisakeskkooliaasta suudeti välja kaubelda vene keele õpetamise ettekäändel (ka Lätis, Leedus ja Gruusias).³⁵ Üleliidulist üleminuekut 8-klassilisele koolikohustusele alustati 1959./1960. õppeaastal, esimesed 8-klassilise põhikooli lõputunnistused anti 1962./1963. õppeaastal.³⁶

Kooliõpetuse ümberkohandamine Eesti NSV-s: uued õppeprogrammid ja õpikud

1940./1941. õppeaastaks koostati ajutine õppeplaan. Ajaloos sai peatähelepanu osaliseks Nõukogude Liidu kujunemislugu. Maateaduse tundi lisandus Nõukogude Liidu füüsiline ja majandusgeograafia ning uuendusena hakati maateadust õpetama ka lõpuklassis. Kirjanduse programmi lülitati töörahva elu ja töötingimusi kirjeldav lugemismaterjal, eriline rõhk oli revolutsioonija luulel.³⁷ Teistpidine rõhk oli eestiaegsetel kirjanikel ja nende loomingul. Kõiki Eesti NSVs ilmuvate ajalehtede toimetajaid ja eriti ajakirja Looming toimetust kohustati erilise tähelepanelikkusega suhtuma artiklitesse, mis käsitlesid *mineviku progressiivseid kirjanikke*.³⁸ Andes välja Eduard Vilde, Friedrich Reinhold Kreuzwaldi, Anton Hansen Tammsaare, Eduard Bornhöhe, Lydia Koidula jt. kogutud teoseid, kohustas *Эстполиграфиздат* toimetuskolleegiume likvideerima senistes väljaannetes tehtud vead, kindlustama teksti teadusliku kontrolli, võrdlema tekste originaalidega, et kõrvaldada *tsaari tsensorite ja kodanlike natsionalistide poolt tehtud vead ja möödalaskmised*.³⁹

³² J. A. Swettenham. The tragedy of the Baltic States, lk. 103–104.

³³ J. Brooks. Thank You, comrade Stalin! Soviet public culture from revolution to Cold War. p. XV.

³⁴ T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987. Argo, Tallinn, 2007, lk. 76.

³⁵ V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991. Tallinna Ülikooli sotsiaalteaduste dissertatsioonid, 2006, lk. 50.

³⁶ T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 81.

³⁷ V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 20.

³⁸ ERAF 1-4-1246, l. 75–76, EKP KK büroo protokoll nr 32, päevakorrapunkt 40, 26.11.1951.

³⁹ Samas, l. 71–72, EKP KK büroo protokoll nr 32, päevakorrapunkt 32, 26.11.1951.

Matemaatikas ja keemias suurendati tundide arvu. Loodusteaduse kolme viimase klassi programmi lisati darvinismi alused. Alklassides lõpetati koduloo andmine, kuna selle isamaaline sisu ei olnud vastavuses sovetliku ideoloogiaga. Tunniplaanist jäid välja usuõpetus, ladina ja kreeka keel, kodanikuõpetus ja filosoofia, lisandusid vene keel (alates kuuendast klassist), konstitutsioon (alates VIII klassist) ning juba mainitud NSV Liidu ajalugu ja geograafia. Kehaline kasvatus tuli seostada sõjalise õpetusega.⁴⁰

Et olemasolevad õpikud ei vastanud uutele ideoloogilistele tingimustele ning sobivate õpikute väljaandmine võttis aega, tuli kõigepealt tegeleda olemasolevate redigeerimisega, millega alustati kohe 1940. aastal. Näiteks Elmar Muugi „Lühike eesti keeleõpetus I” ja Elmar Muugi ning Mihkel Tedre „Lühike eesti keeleõpetus II” said loa edasiseks kasutuseks üksnes siis, kui kordusväljaandes olid harjutustest kõrvaldatud laused, mis algasid sõnadega: „Võidukat Võnnu lahingut...”, „Soomusrongil...”, „Issand õnnista...” jne. Pärast nende paranduste tegemist tuli raamat uuesti esitada ENSV hariduse rahvakomissariaadi kooliosakonnale lõpliku loa saamiseks.⁴¹ Tallinna tehnikaülikooli vanemassistent R. Aavakivi kirjutas oma retsensioonis Jüri Grünthali⁴² ja Gerhard Rägo „Algebra õpik keskkoolile” ning Rägo ja Arnold Vihmani „Algebra harjutustik keskkoolile” kohta, et nimetatud õpikud on väärtuslikud õppevahendid, ent pidas ideoloogiliselt sobimatuteks ülesandeid, mille teemad olid pärit erakapitali huvipiirkonnast. *Kogu raamatu ulatuses leidub kapitalistlikust mõtteilmast päritolevaid küsimusseadeid* (ebasobivate ülesannete loetelus leidub selliseid pealkirju nagu „Kasu kauplemisest”, „Talu ost-müük”, „Streik”, „Leiva hinnatõus” jne). Ka ei olnud retsensent päri ülesandes „Ajaloolised andmed” toodud lühenditega *e. Kr* ja *p. Kr*.⁴³ Sama retsensent on arvustanud veel mitut matemaatikaõpikut, tuues mitesobivana välja taas finantsmatemaatikakäsitluse, mis on rajatud kapitalistlikule majandussüsteemile *ja vajab seega riikliku korralduse seisukohalt revideerimist*; ülesanded, mille teemadeks oli annetuste kogumine ning harjutused, kus oli kasutatud pärisnime Eesti Vabariik või nimetatud nõukogude ajalookäsitlusele ebasobivaid sündmusi selle minevikust.⁴⁴ Parandatud õpikud varustati lugemispaladega Leninist, Stalinist, Suurest Oktoobrirevolutsioonist, sangarlikust Punaarmee, tööliskangelastest-stahhaanovlastest, kolhoosidest, pioneeridest jms. Leninit ja Stalinit idealiseeriti neis kui töölisi, võitlejaid, rahva sõpru ja õpetajaid.⁴⁵

1944. aastal jätkati poolelijäänud tööd õpikutega. Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu ja EKP KK määrus 27. detsembrist samal aastal nõudis koolides õppe-kasvatustliku töö ümberkorraldamist nõukogude pedagoogika põhimõtete alusel ja iseseisvuse ning Saksa okupatsiooni aegsete õpikute mitte enam redigeerimist, vaid kõrvaldamist.⁴⁶ Uute õpikute väljaandmisel oli ideoloogiaküsimus esimesel kohal ning kirjastamist suunasid partei ja

⁴⁰ V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 20.

⁴¹ ERAR-14-1-300, l. 1, Kooliosakonna Algekooliasjade abijuhataja Eesti Kirjanduse Seltsile, 10.09.1940.

⁴² Rohkem tuntud eestistatud nimega Jüri Haldre.

⁴³ ERAR-14-1-300, l. 21, R. Aavakivi retsensioon õpperaamatutele J. Grünthal-G. Rägo „Algebra õpik keskkoolile”, G. Rägo-A. Vihmann „Algebra harjutustik keskkoolile”, dateerimata.

⁴⁴ ERAR-14-1-300, l. 23, R. Aavakivi retsensioon õpperaamatutele E. Etverk-G. Rägo „Matemaatika õpik humanitaargümnaasiumile”, K. Ratasseppe-G. Rägo „matemaatika harjutustik gümnaasiumile, I klassi kursus”, K. Ratasseppe-G. Rägo „matemaatika harjutustik gümnaasiumile, II klassi kursus”, K. Ratasseppe-G. Rägo „matemaatika harjutustik gümnaasiumile, III klassi kursus”, 30.08.1940.

⁴⁵ J. A. Swettenham. The tragedy of the Baltic States, lk. 107–108.

⁴⁶ ENSV Teataja 1945, 2, 23, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja Eestimaa Kommunistliku (b) Partei Keskkomitee määrus koolide töö parandamise kohta, 27.12.1944.

valitsus.⁴⁷ *Esimeseks tingimatuks nõudeks õpiku suhtes on kommunistliku suuna täielik kindlus.*⁴⁸ Nii esitati uutes õpperaamatutes töölisklassi, so. nõukogude rahvast ühtse massina, kes elas ühtemoodi, võitles samade väärtuste eest ja reageeris ühiskonnas toimuvale üheselt. Näiteks on õpikus „Nõukogude Liidu ajalugu III“ kirjeldatud rahva reageeringut Fanny Kaplani atendaadile Leninile 30. augustil 1918. *Teade atendaadist töörahva armastatud juhile levis silmapilkselt üle kogu riigi. Miljoneid töölisi ja talupoegi haaras suurim pahameel rahvavaenlaste vastu. Töötajad lugesid mure ja rahutusega bülletääne Lenini tervise kohta. Lenini tugev organism aitas välja kannatada raske haava, kuid ta tervisele oli antud tugev hoop.*⁴⁹

1948. aastal vastuvõetud uued õppeprogrammid olid kõikides ainetes varasemaga võrreldes märksa rohkem ideologiseeritud ning surve tugevnes veelgi. Kui 1949/1950. aastani lubati uute õpikute ootel veel paljudes ainetes (eesti, vene, saksa ja ladina keel, matemaatika, Eesti geograafia, füüsika ning keemia) kasutada Eesti Vabariigis koostatud õpikuid, siis nüüd taheti kõrvaldada isegi Eestis koostatud nõukogudeaegsed õpikud. Ideoloogilisi mõõdalaskmisi leiti kõige rohkem olevat kirjanduse lugemikes. Siiski jäi endiselt kasutusse üsna palju Eestis koostatud õpikuid, õppeaastal 1952/1953 oli 115-st kasutuselolevast õpperaamatust 45 kirjutatud Eesti NSV-s, ülejäänud olid Vene NFSV õpikute tõlked, nende seas ajalooõpikud.⁵⁰ Ent koolisüsteemi täielik kohandamine nõukogude õppekorralduse ja kasvatusliku ideoloogia nõuetele võttis aega veel aastaid, mille käigus muudeti õppeprogramme korduvalt. Suurema tähelepanu osaliseks said eriti ajaloo, aga ka eesti ja vene keele, kirjanduse ning maateaduse õpetamine.⁵¹ *Eriolist kohta õpilaste maailmavaate kujundamisel omavad sellised õppeained nagu ajalugu, kirjandusõpetus, NSV Liidu ja ENSV konstitutsioon ja maateadus.*⁵²

Ajaloo „õige“ õpetamine

Kogu sovetiaja jooksul käsitleti ajalugu eeskätt propagandarelva ja ideoloogilise kasvatusvahendina. Kommunistliku partei ülemvõimu ja nõukogude korra idealiseerimine ajaloo abil pidi aitama muuta ühtseks kogu Nõukogude Liidu, kõrvaldama kahtlused ja teisitimõtlemise kommunistliku režiimi suhtes. Nõukogude propaganda pidi tagama elanikkonna lojaalsuse ning impeeriumi püsijäämise.⁵³ Mõistagi ei olnud senisel rahvuslikul ideoloogial ajalooõpetuses enam kohta, see tembeldati valeks ning sovetlik käsitlus õigeks. *Nõukogude Eesti koolis tuleb taastada eesti rahva ajaloo õige õpetamine, mis näitab eesti rahva sõprust vene rahvaga ja selle kujunemist paljude sajandite ühises võitluses saksa röövvalutajate vastu.*⁵⁴

⁴⁷ V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 52.

⁴⁸ B. Jessipov, N. Gontšarov. Pedagoogika. Õpik pedagoogilistele koolidele II. Pedagoogiline Kirjandus, 1947, lk. 161.

⁴⁹ A. M. Pankratova (toimetaja). NSV Liidu ajalugu III : Õpperaamat keskkooli XI klassile. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1951, lk. 271.

⁵⁰ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeelega üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953), lk. 391–392.

⁵¹ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeelega üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953), lk. 398.

⁵² Ajaloo ja kirjandusloo õpetamisest Eesti NSV keskkoolides, lk. 9. – Eesti Bolševik. EK(b)P KK ajakiri 1948/5, lk. 7–22.

⁵³ T. Kreegipuu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana. Lk. 47. – Tuna 3/2007, lk. 46–69.

⁵⁴ ENSV Teataja 1945, 2, 23, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja Eestimaa Kommunistliku (b) Partei Keskkomitee määrus koolide töö parandamise kohta, 27.12.1944.

Võrreldes teiste õppeainetega sattusid ajalootunnid erilise ideoloogilise tähelepanu alla. *Ajalugu on parteiline teadus.*⁵⁵ /.../ *Üheks tähtsamaks ülesandeks ajaloo õpetamisel on nõukogude patriotismi kasvatamine.*⁵⁶ Vene ajaloo nimetuse asemel hakati kasutama NSV Liidu ajaloo nimetust, mille õpetust muudeti patriootilisemaks.⁵⁷ *Nõukogude inimesed tunnetavad uhkusega, et NSV Liit on tõelise demokratismi ja rahvastevahelise rahu kants, on eesrindliku ühiskondliku mõtte, hariduse, teaduse, kirjanduse ja kunsti maa.*⁵⁸ Ametliku ajalookonseptsiooni järgi tuli Nõukogude Liitu vastupidiselt teistele suurriikidele ülistada kui väsimatut kogu maailma rahu eest võitlejat, mistõttu kujundati vaenulik ja ohtlik riik isegi näiteks Soomest. Nii oli Nõukogude valitsus 29. novembril 1939 *seatud fakti ette, et Soome väed on tunginud Nõukogude piiride kallale* /.../ Väited nagu taotleks NSV Liit Soome vallutamist ja NSV Liiduga liitmist tembeldati *välismaise kodanliku ajakirjanduse* laimavateks väljamõeldisteks. *Saksa fašistidega ammu ühendusse astunud soome militaristlik klikk, üles ässitatud Inglismaa, Prantsusmaa ja Ameerika Ühendriikide valitsevate ringkondade poolt, alustas sõda Nõukogude Liiduga.* /.../ 12. märtsil 1940. a. kirjutati alla *rahu Soomega.* /.../ *Rahuleping NSV Liidu ja Soome vahel demonstreeris veel kord Nõukogude Liidu poliitikat suhtumises väikeriikidesse. Olles purustanud Soome armee, näitas NSV Liit suuremeelsust Soome vastu. Tal oli täielik võimalus hõivata kogu Soome ja nõuda kontributsiooni oma sõjakulude katteks. Kuid NSV Liit piirdus Leningradi ja Murmanski julgeoleku kindlustamiseks vajaliku miinimumiga.*⁵⁹ Kujukas on David Branderbergeri näide ühe nõukogude ajalooõpetaja tõdemusest, et võib-olla ei tea tema õpilased ideaalselt kõiki ajaloolisi fakte, kuid on üks, mida nad kindlalt teavad: nad mõistavad, keda peavad vihkama ja keda armastama.⁶⁰

Eestis algas ajalooõpetuse ümberkorraldamine õppekava koostamisega 1944./1945. õppeaastaks. Mingisugust sisulist tööd TRÜ ajaloolastel Hans Kruusil, Jaan Konksul, Lydia Rootsil, Richard Kleisil, Hilda Moosbergil ja Julius Madissonil siin olla ei saanud. Ajalooõpetuse põhiülesanne oli üleliiduliselt paika pandud – kasvatada NSV Liidu ajaloo kaudu nõukogude patriotismi. Olulisim teema oli Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon, nagu ametlikult nimetati bolševike võimuhaaramist 1917. aasta novembris ning mida kuni NSVLi kokkuvarisemiseni tuli ortograafilise erandina kirjutada läbiva suure algustähega, järgnes NSV Liidu ajalugu alates 1922. aastast kuni tänapäevani. Õpikuid ei koostatud koha peal, need olid tõlgitud ja vastasid kehtestatud nõuetele ning juba valmis programmidele.⁶¹ Tiiu Kreegipuu sõnul sai ajaloost oluline võimuinstrument, mille abil taheti asendada senised rahvusidentiteedid nõukogude identiteediga.⁶²

⁵⁵ A. I. Stražev. Ajaloo õpetamine koolis, meie noorsoo ideelis-poliitilise ja kõlbelise kasvatuse võimas relv, lk. 484. – Nõukogude Kool 1947/8/9, lk. 483–492.

⁵⁶ A. I. Stražev. Ajaloo õpetamine koolis, meie noorsoo ideelis-poliitilise ja kõlbelise kasvatuse võimas relv, lk. 487.

⁵⁷ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeele üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953), lk. 396–397.

⁵⁸ A. M. Pankratova (toimetaja). NSV Liidu ajalugu III, lk. 493.

⁵⁹ Samas, lk. 432–434.

⁶⁰ D. Branderberger. National bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956. Harvard University Press, 2002. P. 76.

⁶¹ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeele üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953), lk. 396–397.

⁶² T. Kreegipuu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana. Lk. 48. – Tuna 3/2007, lk. 46–69.

Ajaloo „õigeks“ õpetamiseks töötati ümber ka kirjanduse programmid. Pedagoogikateadlase Aleksander Elango sõnul avaldasid siin olulist mõju ÜK(b)P Keskkomitee otsused ajakirjade *Zvezda* ja *Leningrad* kohta⁶³ 14. augustist 1946, olgugi et neis otsustes ei olnud tegelikult mitte midagi uut. Ajakirjade toimetustele heideti ette, et nad olid unustanud leninismi seisukoha, et ajakirjad, olgu siis teaduslikud või kunstilised, ei saanud olla apoliitilised. Ajakirjade väljaandmisel pidi juhinduma nõukogude korra elulisest alusest ehk tema poliitikast, sest ajakirjad olid nõukogude riigi võimsaks vahendiks nõukogude inimeste ja eriti noorsoo kasvatamisel. Nõukogude kord ei saanud kannatada noorsoo kasvatamist nõukogude poliitika suhtes ükskõikses ja ideetus vaimus. Konkreetselt oli otsustes juttu ka nõukogude kirjandusest, mida nimetati maailma kõige eesrindlikumaks. Nõukogude kirjanduse jõud peituvat selles, et ta kannab üksnes rahva ja riigi huve ning tema ülesanne seisneb riigi abistamises noorsoo õiges kasvatamises eesmärgiga kasvatada üles ärgas põlvkond, kes usub oma tegevusse ega karda takistusi ja nende ületamist. Ideetus, apoliitilisus, „kunst kunsti pärast“ on nõukogude kirjandusele võõras, kahjulik kogu rahvale ja riigile.⁶⁴

Otsust ajakirjade *Zvezda* ja *Leningrad* kohta on oma magistritöös analüüsinud ajaloolane Tiiu Kreegipuu, kes tõdeb, et nimetatud otsus sai oluliseks ideoloogiliseks suunaandjaks kogu Nõukogude Liidu kultuuripoliitika, sh. hariduselu kujundamisel. 1946. aasta augustist alates karmistunud ideoloogilist survet kultuuripoliitikale hakati ÜK(b)P KK ideoloogiasekretäri A. Ždanovi järgi nimetama ždanovluseks, mis põhijoontes tähendas sõjaeelse parteipoliitika taastamist, kultuuri puhastamist lääne mõjudest ning ideoloogilise kontrolli märgatavat tugevnemist.⁶⁵

Uutes õppeprogrammides pöörati suurt tähelepanu küll nõukogude sildi all, ent siiski vene rahva ajaloole ja kultuurile, tähtsustades seoseid vene rahvaga ja vene kultuuri osa maailmakultuuri rikastamisel.⁶⁶ Näiteks Anna Pankratova koostatud kolmeosalises NSV Liidu ajalooõpiku II köites on peatükis „Haridus, teadus ja kunst XIX sajandi lõpul“ pühendatud Venemaa rahvaste kirjandusele vähem leheruumi kui Vene kirjandusele, teadusele ja kunstile igaühele eraldi, mainides põgusalt vaid viit kirjanikku, kellest kolm olid ukrainlased (Ivan Frankó, Pavel Grabovskit ja Ossip-Juri Fedkovitš), neljas armeenlane Aleksander Širvanzade (Movsesjan) ja viies osseet Kosta Hetagurov. Kõigi puhul on esile toodud nende kirjanduslikku võitlust töölisklassi hüvede eest ning tihedat seost vene kultuuriga, näiteks Frankó *kindlustas väsimatult ukraina ja vene demokraatliku kultuuri sidemeid*, Kosta Hetagurov *sõnastas oma loomingus nii oma rahva parimad lootused kui ka vene rahva kultuuri parimad traditsioonid*.⁶⁷

1948. aasta uues ajaloo programmis suurendati ajaloo õpetamise mahtu 4.–11. klassis kokku 122 tunni võrra. Ajalugu õpetati 8 kooliaasta jooksul nüüdsest 748 tundi, millest NSV Liidu ajaloole kuulus 405 ja üldajaloole 343 tundi. Aasta pärast kasvas ajalootundide arv 795-le. Neljandas klassis alustati ajaloo elementaarkursusega, milles oli kandev osa Stalini isikul.

⁶³ A. Elango. Pedagoogika ajalugu. Valgus, Tallinn, 1984, lk. 227.

⁶⁴ Постановление Оргбюро ЦК ВКП(б) О журналах "Звезда" и "Ленинград", 14 августа 1946 г. Московский Государственный Университет им. М. В. Ломоносова, Исторический факультет, <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/USSR/journal.htm>, vaadatud 14.01.2009.

⁶⁵ T. Kreegipuu. Nõukogude Kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s aastatel 1944–1954 kirjanduse ja trükiajakirjanduse näitel. Magistritöö. Tartu, 2005. Lk 31.

⁶⁶ A. Elango. Pedagoogika ajalugu, lk. 227.

⁶⁷ A. M. Pankratova (toimetaja). NSV Liidu ajalugu II. Õpperaamat keskkooli X klassile. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1951, lk. 369–378.

5. klassis õpiti Vana-Idamaa ja Vana-Kreeka ajalugu, 7. klass õppis keskaega, 8. klassis alustati uusajaga, mille õpe jätkus 9. klassis, kus lisandus ka NSV Liidu liiduvabariikide ajalugu kuni 1613. aastani. 10. klassis jätkati liiduvabariikide ajalooga kuni 19. sajandi lõpuni ning 11. klassis käsitleti NSV Liidu ajalugu 20. sajandil ning uusimat aega.⁶⁸ Kõike, mis eelnes 1917. aastale, kirjeldati kui Suure oktoobrirevolutsiooni eellugu.⁶⁹

Kuni 1948./1949. õpeaastani nõuti keskkooli lõpueksamit üldajaloos, edaspidi aga NSV Liidu ajaloos. Sisulist muutust see kaasa ei toonud, sest ka varasema üldajalooeksami puhul olid iga pileti neljast küsimusest kolm Nõukogude Liidu ajaloo kohta.⁷⁰

Ajaloo õpetuse tähtsusest tulenevalt olid erilise luubi all ka ajalooõpetajad ise. Seepärast tehti kõikide haridusosakondade juhatajad, tehnikumide direktorid ja õpetajate seminaride ning eelkoolikasvatuse seminari direktorid isiklikult vastutavaks selle eest, et neile alluvate koolide ajalooõpetajate nimekiri ja nende isikuandmete lehed (ankeedid) koos foto, põhjaliku elulookirjelduse ja iseloomustuse ning töölenimetamise käskkirja ära kirjaga saadetakse haridusministeeriumile. Viivitamatult kästi teatada igasugusest personalimuudatustest ajalooõpetajate seas.⁷¹

Eesti ajaloo õpetamisest loobumine

Nõukogude ajalooõpetuse eesmärk oli kujundada kindlaksmäärtud ajalooteadvust, mis NLKP ettekirjutuste järgi tähistas võimet teada kõige tähtsamaid ajaloosündmusi, mis seonduvad Nõukogude võimu rajamise, kindlustamise ja kaitsmisega. Tuli eristada nn. õigeid tõlgendusi sündmustest ja isikutest valedest ning vastavalt sellele neisse suhtuda. Eelkõige tuli uskuda kommunistliku partei ülimuslikkusesse ning illusiooni, et senine ebavõrdsus asendub täieliku võrdsusega kommunistlikus ideaalses ühiskonnas, mille lõi Nõukogude võim.⁷² David Branderberger on osutanud, et 1940. aastate teisel poolel muutus propaganda aina venekesksemaks. Nõukogude Liidu liikmesriikide ajaloo ja kultuuri panust ühisesse nõukogude ajalookatlasse hakati järjest enam täielikult maha vaikima ning vene rahva ajalugu ja kultuuri veelgi enam esile tõstma.⁷³

1945. aasta 12. septembri EK(b)P keskkomitee büroo otsusega „Ajaloosõpetamisest Eesti NSV koolides“ asuti maha vaikima ka siinset ajalugu, st. Eesti koolides lõpetati täielikult kohaliku ajaloo õpetamine, kuni marksistliku õpiku väljaandmiseni. See otsus peatas ka 1945. aasta juunis ENSV hariduse rahvakomissariaadi tellimuse Tartu ülikooli ajaloolastele 11. klassi Eesti ajaloo 35-tunnise kursuse kava koostamise kohta. Sama otsusega moodustati Eesti ajaloo programmi ja õpiku koostamise komisjon, kuhu kuulusid professorid Hans Kruus, Richard Kleis, Harri Moora, dotsent Hilda Moosberg ning ENSV hariduse rahvakomissariaadi metoodik Villem Orav. Programm tuli esitada juba sama aasta 15. septembriks, õpiku teesid 15. novembriks ning õpiku käsikirjani oli aega 15. jaanuarini 1946. Konsulterimaks Baltimaade ajaloo spetsialistidega, saadeti professor Kruus ja dotsent Moosberg Moskvasse

⁶⁸ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeele üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953), lk. 399–401.

⁶⁹ J. A. Swettenham. The tragedy of the Baltic States, lk. 108.

⁷⁰ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeele üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953), lk. 401.

⁷¹ ERA R-14-3-318, l. 12, ENSV Haridusministri asetäitja H. Maran Haridusosakondade juhatajaile, tehnikumide direktoreile, õpetajate seminaride ja eelkoolikasvatuse seminari direktorile, 12.02.1948.

⁷² A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 90.

⁷³ D. Branderberger. National bolshevism, p. 196.

töölähetusse.⁷⁴ 12. septembri otsust eirati siiski 1946. aasta õppeprogrammis, kus NSV Liidu ajaloo vahele oli pikitud üksikuid tunde kohaliku ajaloo õpetamiseks.⁷⁵

Alles 1948. aastal kinnitatud programmi järgi lubati Eesti ajalugu õpetada neljandas ja üheteistkümnendas klassis, ent seda ainult juhul, kui valmib Eesti ajaloo õpik. Kuivõrd seda ei koostatud, siis Eesti ajalugu enam lihtsalt ei õpetatudki. EKP KK büroo 21. septembri 1950. a otsusega määrati puuduva õpiku toimetajaks Gustav Naan.⁷⁶ Pärast Tartu ülikooli Eesti ajaloo kateedri likvideerimist 1949. a suvel lõpetati sügisel Eesti ajaloo õpetamine üldhariduskoolides aga uuesti (1940. aastate lõpul ja 1950. aastate alguses lõpetati rahvusliku ajaloo tundide andmine ka teistes Balti liiduvabariikides).⁷⁷ Eesti ajaloo õpetuse taastamise küsimus tõstatati Tartu ülikooli ajaloolaste poolt päevakorda vahetult pärast Stalini surma, avalikkuses arutati seda 1954. aasta kevadel toimunud TÜ ajaloo osakonna poolt korraldatud esimesel ajalooõpetajate nõupidamisel Tartus. 1955. aastal koostas TÜ ajaloo osakonna õppejõud Karl Laigna Eesti ajaloo programmi üldhariduskoolidele, kuid ENSV haridusministeerium seda ei kinnitanud. Sellest hoolimata prooviti osades Tartu koolides selle järgi õpetada. Ametliku programmi järgi hakati koolides Eesti ajalugu õpetama alles 1957./1958. õppeaastal (40 tundi), mitteametlikult oli seda paljudes koolides praktiseeritud juba varem.⁷⁸ Esimese Eesti ajaloo õpiku makett valmis 1957. aastal.⁷⁹

Gustav Naani toimetatud „Eesti NSV ajalugu (kõige varasemast ajast tänapäevani)“ küll ilmus 1952. aastal, kuid ilma lisamärkuseta, et tegemist on õpikuga.⁸⁰ Olgugi, et koolides selle järgi vähemalt ametlikult õpetama ei hakatud, toon siinkohal sellest siiski mõningaid näiteid, kuna erinevalt „Lühikesest Eesti ajaloost“⁸¹ lubati algselt õpikuks plaanitud raamatul vähemalt ilmuda, vastates seega toonastele ideoloogilistele nõudmistele ja iseloomustades neid ühtlasi ilmekalt.

Peatüki „Ürkogukondliku korra lagunemine ja klassivahekordade tärkamine (I–IX saj.)“ alapeatükk „Suhtlemine naabritega, eriti ida-slaavi hõimudega“ sisaldab muuhulgas järgnevat: *Jätkuva läbikäimise kõrval balti naaberhõimudega lõunas tihenesid iseäranis eesti hõimude ühendused ida-slaavi hõimudega. /.../ Rida vene keelest üle võetud sõnu osutab mitmete tähtsate uuenduste omandamisele nii põhilisel elualal – maaharimises – kui ka käsitöö alal. Märjime neist peale juba mainitud „saha“ veel „sirbi“ (cepн) nimetust, käsitöö*

⁷⁴ ERAF 1-4-206, l. 11–12, Eesti ajaloo õpetamisest ENSV koolides, 12.09.1945.

⁷⁵ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeeleaga üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953), lk. 398.

⁷⁶ ERAF 1-4-1028, l. 168, Keskkoolide ENSV ajalooõpiku küsimusest, 21.09.1950; Raudsepp, A. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeeleaga üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953), lk. 401–402.

⁷⁷ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeeleaga üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953), lk. 402–403, 408–409.

⁷⁸ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeeleaga üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 68–71.

⁷⁹ Eesti NSV ajalugu (õpik keskkooli IX–XI klassile), Tallinn, 1957.

⁸⁰ G. Naan (toimetaja). Eesti NSV ajalugu (kõige varasemast ajast tänapäevani), Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1952.

⁸¹ „Lühikese Eesti ajaloo“ I köite käsikiri valmis 1948. aastal, seda arutati korduvalt EK(b)P Keskkomitees. Seejuures võrreldi seda nii periodiseeringu, ülesehituse kui ka mahu osas just nimelt „ÜK(b)P ajaloo lühikursusega.“ Vaatamata sellele takerdus aga „Lühikese eesti ajaloo“ väljaandmine siiski. Peamiseks põhjuseks sai põlu alla sattunud peatoimetaja Hans Kruusi „pidurdav tegevus“. „Lühikese Eesti ajaloo“ teise köite, 19. sajandi teist poolt ja 20. sajandit käsitlema pidanud osani, ei jõutudki. Pärast Hans Kruusi täielikult kodanlikuks natsionalistiks tembeldamist 1950. aastal, otsustati „Lühikesest eesti ajaloost“ üleüldse loobuda ning anda selle asemel välja kaks üldkäsitlust, ühekõiteline ja kolmekõiteline. (T. Kreegipuu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana. Lk. 51. – Tuna 3/2007, lk. 46–69).

alalt ketramise-kudumisega seotud sõnu: „värten“ (веретено), „koonal“ (кудель), „piird“ (kangasuga, бѣрѣдо) jt. Nii avaldas läbikäimine slaavi naabritega muistsete eesti hõimude arenemisele mitmekülgset viljastavat mõju, kiirendades nende majanduse edenemist ja ühiskondlike suhete ning kultuuri edasiarendamist.⁸² Kõnekas on peatükk Tartu rahulepingust, kus ei nimetata ühtegi omaaegse valitsuseliikme nime: *Rahuläbirääkimised paljastasid eesti kodanluse väikese, kuid apla kiskjana. Ta püüdis kõigiti rahuläbirääkimisi ära kasutada oma anastuslike eesmärkide saavutamiseks.* Kirjeldades Narva-taguse ja Petserimaa jäämist Eesti piiridesse ning Eestile 15 miljoni kuldrubla eraldamist viidatakse sujuvalt Nõukogude Liidu rahupoliitikale. *Tehes need järeleandmised Eestile, keda juriidiliselt ei olnud tunnustanud veel ükski riik, andis Nõukogudemaa kogu maailmale jälle ühe veenva tõestuse oma suuremeelsusest ja rahupoliitikast.* Tartu rahulepingut tuli võtta kui Nõukogude Venemaa võitu, sest see oli saavutatud vägivaldala, oli võit imperialismi üle ja sellega saavutasid bolševikud kogu maailma poolehoiu. *Nõukogude vabariigi võidu tõttu saavutas Eesti rahu ega valanud enam verd New Yorgi ja Londoni pankurite huvides. Kui ameerika ja inglise imperialism tõi eesti rahvale sõja, siis Nõukogude Venemaa tõi talle rahu.*⁸³ Kõneldes 1939. aasta baaside lepingust, väidetakse raamatus, et Balti riikide kodanlikud valitused võtsid Nõukogude Liidu nn vastastikkuse abistamise pakkumise vastu üksnes hirmus rahva vihapuhangute ees. Töölisklass mõistis, et vastastikkuse abistamise paktiga võttis Nõukogude Liit Baltimaade julgeoleku oma kaitse alla. *Tänutelegrammide ja –kirjade vool Eestist Nõukogude valitsuse juhtidele tunnistab, et eesti töötajad hindasid kõrgelt seda Nõukogude Liidu sõbralikku sammu eesti rahva suhtes.*⁸⁴ Oma kohustusliku osa sai raamatus ka vabariigiaegse kultuuripoliitika mahategemine. Kirjanduslikud rühmitused Noor-Eesti, Siuru ja Tarapita tembeldati kõik mandunuks ning kapitalistliku lääne ees lõimitavaks, olles seejuures vaenulikud rahvusliku realistliku kirjanduse suhtes. *Ainult Nõukogude võimu taastamine Eestis aitas eesti kultuuril pääseda ummikust ja asuda vabale arenemisteele.*⁸⁵

Nõukogude patriotismi ja internatsionalismi kasvatamine teistes ainetundides

Nagu eespool juba öeldud tuli ideoloogilist kasvatustööd viia läbi absoluutselt igas ainetunnis. Sellest lähtus ka õpetajatele suunatud perioodika. 1940. aastal hakkas ilmuma ajakiri Nõukogude Kool, mille puhul pidas tollane hariduse rahvakomissar Nigol Andresen *iseendast-mõistetavaks nähtuseks, et „Nõukogude Kooli“ tellivad ja loevad kõik* [originaali rõhutus] *N. Eesti õpetajad.*⁸⁶ Ajakirjas ilmus pidevalt soovitusi, pigem küll nõudmisi, kuidas kasvatada õpilastest truid kommuniste. Samamoodi kandis ideoloogiliste näpunäidete jagamise eest hoolt ka ENSV Haridusministeeriumi teine häälekandja Nõukogude Õpetaja. Nõukogudeaegne trükiajakirjandus ei pidanudki kajastama igapäeva elu, vaid seda käsitleti eelkõige ideoloogilise relva ja parteipropaganda edastamise ühe olulisema vahendina, sest

⁸² G. Naan (toimetaja). Eesti NSV ajalugu (kõige varasemast ajast tänapäevani), lk. 17.

⁸³ Samas, lk. 326–327.

⁸⁴ Samas, lk. 374–377.

⁸⁵ Samas, lk. 366–368, 372.

⁸⁶ ERAR-14-1-48, l. 33, Hariduse Rahvakomissariaadi 1940. a. 21. septembri ringkiri nr. 3888 koolivalitsustele, koolide inspektoritele, koolijuhatajatele ja kõigile õpetajatele ajakirja „Nõukogude Kool“ asjas.

trükimeediat oli parteiorganitel raadiost ja hiljem ka televisioonist lihtsam igapäevaselt kontrollida ning suunata.⁸⁷

1940. aastakäigu Nõukogude Kooli teises numbris avaldati Pavel Gruzdevi artikkel nõukogude patriotsimi ja internatsionalismi kasvatamisest, mis on kujukaks näiteks Nõukogude Koolis numbrist numbrisse avaldatud kirjatöödest. Ta tõi näpunäiteid, kuidas iga õpetaja pidi kasvatama õpilastes nõukogude patriotismi oma aine materjali abil. Kirjandusõpetaja kujundagu õpilaste poliitilisi veendumusi sobivalt valitud kirjanditeemadega, milleks Gruzdev pakkus selliseid nagu „Miks ma armastan oma kodumaad“, „Miks Pavel Kortšagin⁸⁸ on nõukogude noorsoo armastatuim kangeline“ jne. Teemadest endist olulisemaks pidas ta aga mõistagi nende analüüsi, kus tuli erilist rõhku osutada *väärarvamuste, -tulemuste ja -hinnangute* üle arutlemisele.⁸⁹ Tõepoolest kasutati kirjandeid mitte ainult õpilaste veendumuste kujundamiseks, vaid ka nende kontrollimiseks. Just sel eesmärgil käskis ENSV haridusministeerium 1946. aastal korraldada koolides kirjandite kirjutamist 7. ja 11. klassis, andes teemadeks vastavalt „Võidukas Punaarmee saabus Sinu kodukohta“ ja „Minu osa sotsialistliku ühiskonna hüvangu tõstmisel ja kindlustamisel“.⁹⁰ Emakeele ja kirjanduse lugemikud sisaldasid ohtralt sobivaid jutustusi ja katkendeid, nt. „Leninist“, „Kohtumine Staliniga“, „Väejuht Suvorov“, „Stalin ja Vorošilov rindel“, „Kuidas karastus teras“ jne.⁹¹

Oluline koht ideoloogilises kasvatustöös oli ka võõrkeeletundidel. 14. septembril 1951 ilmus Nõukogude Õpetajas mahukas artikkel Nõukogude Liidu hümnis õpetamisest vene keele tunnis. Õpetajal soovitati tunni alguses seletada, et Nõukogude Liidu hümnis ülistab rahvas seda, mis on talle kõige kallim – oma sotsialistlikku kodumaad.⁹² Võõrkeeletundides pakkusid ainekuid ka õpikud. Näiteks 1952. aasta inglise keele VIII klassi õpiku avapeatükk on patriootiline lugemispala Stalini sünnikohast.⁹³ Õpik hoolitseb igati vajaliku sõnumi eest, kirjeldades näiteks, et Nõukogude Liidus on kõige rohkem häid lastekirjanikke maailmas ning samal ajal peavad Ameerika lapsed lugema koomikseid, mis mürgitavad nende meeli, sest ühegi koomiksi supermehest peategelane ei ole piisavalt tugev, et võita Ameerika kuritegevust. Kohalikud riigijuhid ei võta aga laste kaitseks midagi ette, sest nad tahavad uut sõda ja tänased lapsed on homne sõjavägi.⁹⁴ Samal ajal on 1950. aasta saksa keele õpikus Punaarmee aastapäevale pühendatud peatükk loosungitega „Es lebe die Sowjetarmee! (Elagu Nõukogude armeel!), Es lebe die Sowjetflotte! (Elagu Nõukogude sõjamerelaevastik!), Es lebe die Sowjetluftflotte!“ (Elagu Nõukogude õhujõud!).⁹⁵

⁸⁷ T. Kreegipuu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana, lk. 53–54; T. Kreegipuu. Nõukogude Kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s aastatel 1944–1954 kirjanduse ja trükiajakirjanduse näitel, lk. 44.

⁸⁸ Nikolai Ostrovski romaani „Kuidas karastus teras“ peategelane, autori väidetav teisik. Raamatu esmatrükk ilmus 1934. aastal, 1935. aastal anti välja selle parandatud trükk, milles esines originaalist rohkem parteipropagandat ning nõukogude pateetikat. Kuigi teos põhineb suures osas tõsielul, on selles liialdusi ja väljamõeldisi, eriti mis puudutab Venemaa kodusõda käsitlevat osa. Raamat kuulus üldhariduslike koolide kohustusliku kirjanduse hulka.

⁸⁹ P. N. Gruzdev. Nõukogude patriotismi ja internatsionalismi kasvatamine, lk. 98.

⁹⁰ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 28.

⁹¹ Vt. nt. J. Seilental. Emakeele lugemik IV klassile, Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1950; A. Selmet. Kirjanduse õpik-lugemik VI klassile, Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1950.

⁹² T. Burmeister. NSV Liidu hümnis käsitlemine 4. klassis. – Nõukogude Õpetaja 1951/37, 14.09.1951, lk. 3.

⁹³ J. Belova, L. Todd. Inglise keele õpik VIII klassile. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1952, lk 3–4.

⁹⁴ J. Belova, L. Todd. Inglise keele õpik VIII klassile, lk 8–11.

⁹⁵ M. Petrenko, M. Jastržembskaja. Saksa keele õpik VI klassile. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1951, lk. 62.

Muusika- ja kunstitunde tuli samuti rakendada patriotsimi ja internatsionalismi kasvatamisel. *Õpetaja seletab vene klassikalise muusika maailmlikku tähtsust, jutustab vene heliloojate ja maalikunstnike mõjudest välismaa kunstnikele /.../.*⁹⁶ Muusikatundide kohustuslikku repertuaari kuulusid laulud „Internatsionaal”, „Julgesti vennad nüüd tööle”, „Punane lipp”, „Leinamarss” ja „Laul kodumaale”. Valitava lauluvara seas olid muuhulgas laulud „Komintern”, „Laul Stalinist”, „Laul Vorošilovist”, „Tööväe marss”, „Ühisrinde laul” jt.⁹⁷ Tallinna 8. mittetäieliku keskkooli õpilane Leelo Tamm meenutab, et kui kooli hommikused kogunemised algasid „Internatsionaali” laulmisega, siis seda ta kaasa ei laulnud, kuid mis üldse laulmisse puutub, siis tuleb tunnistada, et Isaak Dunajevski jt. heliloojate hoogsad ja viisirikad laulud hakkasid paratamatult meeldima.”⁹⁸

Ka reaalinete õpetajad pidid oma tunnis ideoloogilist kasvatustööd tegema, jutustades näiteks keemia tähtsusest riigikaitstes ja sidudes füüsikaõpetuse orgaaniliselt *meie maa* tehnikaga; rääkides suurtest teaduse esindajaist, kellel vastupidiselt kapitalistlike maade teadlastele oli nõukogude viljastavais tingimustes lausa lust töötada ning tunnustust leida.⁹⁹ Füüsika- ja keemitunnis pidi õpetaja ideoloogilise kasvatusel läbiviimisel olema loominguilisem kui näiteks matemaatikaõpetaja, sest siin ei pakkunud õpik abivahendeid rohkem kui üksnes sissejuhatuses mõne sõnaga nt. *meie suure kodumaa elektrifitseerimisest* rääkides või selektiivselt teadlaste, st. ainult vene teadlaste, lühelulugusid edastades.¹⁰⁰ 1951. aastal ilmuski Nõukogude Õpetajas artikkel, milles tuletati füüsikaõpetajatele meelde nende unarusse kippuma jäävat kohustust õpilaste materialistliku maailmavaate kujundamisel.¹⁰¹ Matemaatikaõpetajatel oli kasvatuslikku momenti tundi mõnevõrra lihtsam sisse tuua, sest õpikute tekstülesanded juba sisaldasid näiteks võrdlusi käitise kõige mahajäänuma töötaja ja stahhaanovlase päevanormide täitmise kohta jms.¹⁰² *Numbrite keel on veenev, on tarvis, et matemaatikaõpetaja niisama kui ajaloo- ja maateaduseõpetajagi kasutaks ära sotsialistliku ülesehitustöö arvulisi andmeid*, rõhutati Nõukogude Õpetaja toimetuse artiklis 21. septembril 1951.¹⁰³

Ideoloogilise kasvatusel teostamisel peeti väga oluliseks maateaduse tunde. ENSV hariduse rahvakomissari asetäitja Valsiner selgitas 1941. aasta Nõukogude Kooli veebruarinumbri artiklis „Ühiskondlik-poliitiline kasvatus õppetundides” hariduse rahvakomissariaadi juhiseid keskkooli III, IV ja VI klassi maateaduse kava suhtes. Maateaduse tundides kohustati õpetajat 2/3 tundidest keskenduma majandusgeograafilisele ülevaatele ning ülejäänud aeg tuli pühendada NSVL-i poliitilisele ja regionaalsele geograafiale. Eesti NSV geograafiale pühendati kaks tundi, millega tuli anda lühike ülevaade sotsialistliku ülesehituse seisukohast. Eraldi rõhutati juhendis, et Eesti NSV käsitlemisel tuleb kritiseerida kodanlikku korda, näidates, et 1919. aasta maaseadus ei lahendanud maaküsimust *töötavate talupoegade huvisid silmas pidades* ja et Eesti tööstust arendati valesti, nii et tulemuseks oli tööpuudus.

⁹⁶ P. N. Gruzdev. Nõukogude patriotsimi ja internatsionalismi kasvatamine, lk. 99.

⁹⁷ ERAR-14-1-48, l. 26, Üldlauluvara keskkoolidele 1940/41. kooliaastaks, kinnitanud Hariduse Rahvakomissar Nigo Andresen, 16.09.1940.

⁹⁸ Eesti Rahva Muuseum (edaspidi ERM) KV 783, lk. 416–417.

⁹⁹ P. N. Gruzdev. Nõukogude patriotsimi ja internatsionalismi kasvatamine, lk. 99.

¹⁰⁰ Vt. nt. I. Sokolov. Füüsika X klassile. Elekter. Eesti Riiklik Kirjastus, 1952; V. Levtsenko, M. Ivantsova, N. Solovjov, V. Feldt. Keemia X klassile, Eesti Riiklik Kirjastus, 1952.

¹⁰¹ K. Jelizarov. Õpilaste maailmavaate kujunemine. – Nõukogude Õpetaja, 1951/36, 07.09.1951, lk. 3.

¹⁰² O. Rünk, H. Roos. Matemaatika õpik V klassile. II vihik. Pedagoogiline Kirjandus, Tallinn, 1948, lk. 25.

¹⁰³ Kommunistlikust kasvatusel matemaatikatunnis (S. Ponomarjovi järgi). – Nõukogude Õpetaja 1951/38, 21.09.1951, lk. 4.

Seevastu tuli aga näidata, *milliseid suuri saavutusi on kätte võidetud pärast 21. juuni 1940. a. töötava rahva revolutsiooni majanduselu sotsialistlikele rööbastele asetades.*¹⁰⁴

Ideoloogilise kasvatuselluviimiseks rakendati ka kooliraadio, mille saateid andis Eesti raadioringhääling eetrisse 1936. aastast kaks korda nädalas kuulamiseks tunni ajal õppetöö osana. 1940. aastal jõudsid saated eetrisse 15. oktoobril, see on kaks nädalat hiljem kui varasematel aastatel, sest saadete tegemiseks tuli hankida sobivat materjali, */.../ kuna saated nagu kogu õppetöö koolideski – peavad lähtuma hoopis uutest ideelistest alustest /.../.*¹⁰⁵ Õpilastel oli nüüd võimalik kuulata saateid Nõukogude Eesti sünnist ja „astumisest“ Nõukogude Vabariikide Liitu, pioneeride elust ja tegevusest, „Internatsionaali“ sünnist ja elukäigust, lendurite-punaarmeeelaste elust, oktoobrirevolutsiooni sündmustest Leningradis, stalinlikust konstitutsioonist ja nõukogude noorusest jne.¹⁰⁶

Nõudest kasvatada igas ainetunnis noortes nõukogude patriotismi ja internatsionalismi kubisesid kõik haridusalased otsused ning õppe-kasvatustööd käsitlevad artiklid ajakirjanduses. Seejuures torkab teravalt silma, kuidas rõhutati küll nõukogude rahvaste vahelist sõprust ning kõrget kultuurilist taset, kuid selle kõige juures räägiti nõukogude rahvast siiski kui vene rahvast, kes päästis teisi ikkest ning tõstis ühtlasi rahvaste kõlbelist taset. *Kõigi nõukogude vabariikide rahvad nägid Venemaa Föderatsioonis ja vene töölikklassis oma loomulikku juhti.*¹⁰⁷

Ideoloogiline kasvatus koolis kooliinspektorite aruannete ja kaasaegsete mälestuste alusel

Kui lähtuda kooliinspektorite aruannetest, siis ei erinenud olukord koolides kuigi palju sellest, mis nõutud. Oli muidugi ka juhuseid, kus kooli ideoloogilise kasvatuselluviimise organisatsiooniga sugugi rahul ei olnud, kuid tunduvalt rohkem esineb kiitvaid aruandeid. Muidugi oleneb palju kooli juhtkonnast ja õpetajatest ning ka sellest, kui hästi keegi oma nõukogudevastast meelsust varjata oskas või seda varjata tahtiski. Inspektorite kirjutatut ei saa võtta ka puhta kullana, sest mitte alati ei pruugitud olukordi kajastada just nii, nagu need tegelikult olid. Nii ei loe aruannetest, mis on sõnastatud väga üldiselt ja ajastukohaselt, kirjeldades paari lausega tõstmist, parandamist, tõhustamist ja süvendamist, välja tegelikult mitte midagi. Näiteks Altof Lammas, Läänemaa Täitevkomitee haridusosakonna inspektor, on ühena paljudest sarnastest kirjeldanud temale alluvate koolide ideelis-poliitilist kasvatustööd 1947. a sügisel järgmiselt: *Poliitilise kasvatustöö teostamine õppetöö kaudu on tunduvalt paranenud. Õppejõud on pööranud tõsist tähelepanu tunniteemas leiduvate kasvatulike momentide esiletõstmiseks ja süvendamiseks.*¹⁰⁸

Leidub ka äärmiselt põhjalikke aruandeid, üks sellistest on Juhan Heinpalu Virumaa koolide 1946. a novembri ja detsembri aruanne, kus ta on ideoloogilise kasvatuselluviimise lausa protsentuaalse täpsusega välja toonud. *Minu poolt oktoobrikuus inspekteeritud koolide tundides oli poliitkasvatuse moment sisse toodud ainult 15% ulatuses. Novembri kuus oli see*

¹⁰⁴ ERAR-1013-1-217, pagineerimata, juhiseid keskkooli III, IV ja VI klassi maateaduse kava suhtes, ringkiri, 17.02.1941.

¹⁰⁵ ERAR-14-1-400, l. 3–4, Riigi Ringhääling ENSV Hariduse Rahvakomissariaadile, 09.10.1940.

¹⁰⁶ ERAR-14-1-400, l. 4–5, 8, ENSV Ringhäälingu kooliraadio saatekava 1940/41. aasta oktoobri-, novembri ja detsembrikuus.

¹⁰⁷ A. M. Pankratova (toimetaja). NSV Liidu ajalugu III, lk. 355.

¹⁰⁸ ERAR-14-4-28, l. 128p, Läänemaa TK Haridusosakonna koolide inspektor Altof Lammase septembri- ja oktoobrikuu 1947. aasta aruanne, dateerimata.

tõusnud juba 33-le. Detsembri kuu lõpuks oli keskmine protsent juba 50. Ideoloogilise kasvatuse osa tundides tõi inspektor aruandes välja iga kooli kohta eraldi: Väike-Maarja 7-klassilises koolis 80%, Pudivere ja Kurtna koolides 60%, Tammiku, Simuna ja Äntu koolides 50%, Väike-Maarja keskkoolis ja Kohtla-Järve eesti õppekeelega keskkoolis 40% ning Kohtla-Järve vene õppekeelega keskkoolis 35%. Inspektor oli väga rahul ka sellega, et kui nõukogulik ideoloogia oli tunniteemasse sisse võetud, siis sobis see tunni teema ja ainega ning ta kirjeldas ülevaates põhjalikult õpetajate tööd tunnis.¹⁰⁹ Siinkohal mõned näited.

Pudivere kooli kolmanda klassi matemaatikatunnis lahendasid õpilased ülesandeid teravilja normi täitmisest, kui õpetaja H. Roosvald küsis klassis ühelt poisilt, kui suur on viljanorm tema isal. Poiss vastu, et 140 kg, mispeale õpetaja imestas, et nii vähe ja küsis, kas viidud. Õpilane seepeale, et ikka viidud, kuidas siis muidu. Inspektori arvates oli see viimane vastus öeldud väga uhkelt. Õpetaja selgitas seejärel kogu klassile: *Ega muidu ei saa küll, sest tööline ja intelligents tahab ka leiba. Nemad abistavad jälle talumeest. Käsi peseb kätt. Sama kooli teise klassi emakeele tunnis loeti juttu „Nälg” ning õpilased oskasid kohe leida, et nälg tuleb inimesel, kes ei viitsi tööd teha, sest, kes ei tööta, see ei pea ka sööma. Selle peale selgitas aga õpetaja, et kapitalistlikes maades kapitalist ei tee tööd, aga sööb töölisest paremini. Õpilased leiavad, et ta sööb siis tööliste higi ja vaeva.*¹¹⁰

Nõmme 10. keskkooli ajalooõpetaja [Leida]¹¹¹ Annus selgitas inspektori sõnul õpilastele marksistlik-leniniliku õpetust kui ainuõiget maailmavaadet ja oskas tunniteemasid siduda kaasajaga. 11B klassis Aleksander II ajastut käsitledes võrdles ta sobivalt talupoegade poliitilist ja majanduslikku olukorda toona ning Nõukogude Liidus. 10. klassi tunnis selgitas naise ja mehe üheväärsust, kõneles valimistest ja viisaastaku plaani täitmisest. *Õpilased on neis küsimusis teadlikud, esitavad küsimusi ja vastavad neile elavalt ning nähtava huviga.* Sama klassi bioloogiaklassis seletas õpetaja Tols,¹¹² kui tõhusalt võideldi Liidus nakkushaiguste vastu. *Toob näiteid, et sõja ajal Liidus üldse ei esinenud epideemiaid, nagu kodanlikes riikides.* Samal ajal oli mitmes aruandes märgitud kooli tööd segavaks teguriks just nakkushaiguste levikut õpilaste seas. Maateaduse tunnis said õpilased aga inimrasside õppimisel teada, et fašismi olemus on inimvihkav, millele vastandub nõukogude rahvaste vennalik sõprus ning üheväärsus.¹¹³

Suurepäraselt sai ideoloogilist tööd teha klassijuhatajatunnis, kus oli võimalik käsitleda nõukogulikku teemasid õppeainest eraldi ja täiesti iseseisvalt ning selline kohustus klassijuhatajatele ka pandi. *Erilist vastutust kommunistliku kasvatuse eest kannavad klassijuhatajad, õppealajuhatajad ja direktorid. Klassijuhataja peab teadma, missugused vaated on igal õpilasel tema klassis, kes teda mõjutavad ja mis suunas. Ta on kohustatud hoolt kandma selle eest, et õpilased saaksid õiged seletused kõigile küsimustele ja omandaksid marksistlik-leninliku maailmavaate.*¹¹⁴ Sageli määras kooli direktor klassijuhatajatunnis arutatavad teemad. Need tehti teatavaks õppeaasta alguses ja õpetajad

¹⁰⁹ ERAR-14-4-27, l. 81–83, Virumaa koolide inspektori Juhan Heinpalu 1946. aasta novembri- ja detsembrikuu aruanne, dateerimata.

¹¹⁰ ERAR-14-4-27, l. 81–83, Virumaa koolide inspektori Juhan Heinpalu 1946. aasta novembri- ja detsembrikuu aruanne, dateerimata.

¹¹¹ H. Meri. Tagasivaateid veerevast vagunist. Eesti Päevaleht, Tallinn 2010, lk. 139.

¹¹² Ka Tolts. Samas.

¹¹³ ERAR-14-4-27, l. 110–111p, Tallinna linna Nõmme rajooni TSN TK HO koolide inspektori Hella Lumiste 1946/47 õppeaasta II veerandi (november, detsember) aruanne, dateerimata.

¹¹⁴ Ideelis-poliitilise kasvatuse küsimused nõukogude koolis, lk. 1220. – Eesti Bolševik. EK(b)P Keskkomitee ajakiri 1946/17, lk. 1215–221.

koostasid vastavalt neile oma töökavad. Näiteks Kaagvere 7-aastases koolis töötati iga nädal üks teemadest läbi klassijuhatajate ühisel koosolekul. Arutleti, kust leida materjali, millised pidid olema põhilised probleemiasetused, kuidas teemasid näitlikustada jms.¹¹⁵ Samuti olid kooli juhtkonnaga kooskõlastatud klassijuhatajate tunni teemad Tartu 3. 7-aastases koolis, kus igal nädalal toimus klassijuhatajate seminar, arutamaks läbi järgmise nädala klassijuhatajatunni teema. Klassijuhatajatunnid toimusid kord nädalas. *Teemadeks on valitud sellised, mis kasvatavad noortes lugupidamist ja armastust Nõukogudemaa, meie riigijuhtide ja bolševike partei vastu. Teemadeks on olnud näit. „Kolhoosikord kindlustab maa majandusliku ja kultuurilise arenemise”, „Suur Oktoobrirevolutsioon ja selle saavutused”, „Stalinlik konstitutsioon”, „Nõukogude Liit rahu ja demokraatia kants” jt.*¹¹⁶

Koolides peeti sageli nn. kultuurihommikuid, mille sisseviimise üheks põhjuseks oli kristlike hommikupalvuste asendamine. Kultuurihommikutel pühitseti riiklikke jm. tähtpäevi, aga käsitleti ka üldisi ideoloogiliselt vajalikuks peetud teemasid. Näiteks Tallinna Nõmme linnaosa 27. mittetäielikus keskkoolis oli kultuurihommikutel peetud ettekandeid viisaastaku plaanist, suurtükiväest Suures Isamaasõjas, ENSV vabastamisest ning Johannes Varese elust ja tegevusest. 28. mittetäieliku keskkooli kultuurihommikud olid märksa kirjanduslikumad – käsitleti Anna Haava, August Kitzbergi, Eduard Vilde, Nikolai Ostrovski, aga mõistagi ka sm. Stalini elu ja tegevust. 29. mittetäielikus keskkoolis oli räägitud viisaastaku plaani põhimõtetest, ENSV viisaastakuplaanist, Eesti töörahva võitlusest, kommunistlikust parteist kui juhtivast ja organiseerivast jõust, Nõukogude kahuriväest ning Johannes Varese kirjaniku ja riigimehena. 10. keskkool nii hästi silma ei paistnud, selle kooli kultuurihommikute teemadest on inspektor nimetanud vaid ettekannet viisaastaku plaanist ja selle teostamisest.¹¹⁷

Siiski mitte kõik aruanded ideelis-poliitilise kasvatuses kohta pole kiitvad. Viljandi maakonna koolide inspektor Arnold Kurve sõnul suutsid vaid vähesed õpetajad täita nõuet kasvatada õpilasi õppetunni kaudu ideeliselt. Ajaloo, maateaduse ja konstitutsiooni tundides ei osatud tunniteemat ideoloogiaga läbi põimida. Ta tõi näite Aleksander Nevski kohta, kelle puhul ei tõstetud ajalootunnis esile tema maleva võitlusindu, mehisust ja patriotismi rüütlite purustamisel Peipsi jääl, vaid öeldi lihtsalt, et venelased võitsid. Internatsionalismi, sotsialistliku humanismi ja bolševistliku iseloomu kasvatamine oli tundidest sootuks välja jäetud, seda vabandati ajapuuduse, liitklasside, oskamatusena jms.¹¹⁸ Ka Läänemaa koolide inspektor Gustav Toomingas ei olnud koolides valitseva olukorraga sugugi rahul. *Kaugeltki ei ole meie koolide tase vastav nõukogude pedagoogikas ülesseatud nõuetele.*¹¹⁹ Paide, Türi ja Viljandi keskkoolides kirjandustunde revideerinud Bernard Sööt leidis, et külastatud koolide kirjandustundides ei käsitletud *tänapäeva elu sotsialistlikku sisu* ega poliitilise kasvatusesega seotud teemasid, ka esines nimetatut liiga vähe kirjalikes töödes.¹²⁰ Ei olnud kõigi temale

¹¹⁵ ERAR-14-4-65, l. 108, Akt Kaagvere Seitsmeaastase Kooli revideerimise kohta 24. kuni 26. veebr. 1950.

¹¹⁶ ERAR-14-4-65, l. 99, Akt Tartu Linna Seitsmeaastase Kooli juhtkonna töö revideerimisest, dateerimata.

¹¹⁷ ERAR-14-4-27, l. 110–111p, Tallinna linna TSN TK HO koolide inspektori Hella Lumiste 1946/47 õppeaasta II veerandi (nov, dets) aruanne, dateerimata.

¹¹⁸ ERAR-14-4-28, l. 94, Viljandi maakonna koolide inspektor Arnold Kurve 1947. aasta septembri ja oktoobri aruanne, dateerimata.

¹¹⁹ ERAR-14-4-27, l. 27–27p, Läänemaa TK Haridusosakonna koolide inspektor Gustav Toominga 1946. a novembri- ja detsembrikuude aruanne, dateerimata.

¹²⁰ ERAR-14-4-13, l. 194, Aruanne kirjandusõpetuse revideerimise kohta Paide, Türi ja Viljandi keskkoolis 16. novembrist 22. novembrini 1946.

alluvate koolidega rahul ka Viljandi maakonna inspektor Elmar Kalmus. *Esineb aga ka selliseid koole ja õpetajaid, kes ei ole suutelised tegema poliitkasvatustööd õppetöö kaudu.* Näidetena tõi ta siinkohal kaks maateaduse tundi. Käsukonna mittetäielikus keskkoolis oli V–VII klassi maateaduse tunniteemaks Saksamaa. Õpilased oskasid jutustada asendist, piirist, jõgedest ja järvedest, aga ei teadnud, milline oli Saksamaa osa Suures Isamaasõjas. Kui inspektor küsis, millised lahingud toimusid Oderi jõel, ei osanud keegi vastata, ka ei teadnud nad midagi valitsusest Saksamaal ja Berliinis. Teise näite tõi Kalmus Võhma mittetäielikust keskkoolist, kus VI klass õppis maateaduse tunnis Põhja-Ameerika rahvastikku ja loomastikku ja kus õpetaja küll rääkis neegrite rõhumisest Ameerikas, ent ei toonud paralleele Nõukogude Liidust, kus kõik rahvused olid üheõiguslikud. *Ei näita N. Liidu eesrindlikku osa selles.*¹²¹ Kasvatustöö vähesust õppetunnis pidi tunnistama ka Viljandimaa koolide inspektor Ellu Eigo, kelle sõnul ei suutnud õpetajad näha tunni teemas poliitilise kasvatustöö võimalusi. *Ollakse kinni ainult õpetusliku küsimuse küljes, eriti mõned nendest õpetajatest, kes on samas koolis juba töötanud parkümmend aastat ja ei ela koos tänapäevaga.*¹²²

Eesti Rahva Muuseumis talletatud mälestuste põhjal võib teha samad järeldused: kõik olenes koolist, õpetajast ja mõistagi väga palju ka sellest, kui palju kodudes rääkida juleti või tahetigi. 40 aastat eesti keelt, laulmist ja geograafiat õpetanud Anni Teidaru: *Aga Vene ajal pidi igas õppetunnis siduma õppematerjali poliitikaga. Õpetaja tunnikonspektis pidi olema ära märgitud 3 momenti: õpetuslik, kasvatuslik ja poliitiline. Eks nad said kirja pandud, aga see viimane jäi tavaliselt ainult paberile.*¹²³ Seevastu Helju Reinsalu Kiltsi 8-klassilisest koolist tõdeb, et tunni sisu ja õpetajate jutt vastasid kehtestatud nõuetele.¹²⁴ Ka Enno Augjärvi Järvakandi mittetäielikust keskkoolist mäletab ettekirjutuste vähemalt näilistki täitmist: *Poliitika tungis õppetöösse samavõrra kui üldse toleaeagsesse ellu. Koolielu mõjutas oluliselt kohaliku partorgi suhtumine ja soovid. Vajalikud kontseptsioonid olid riigivõimu poolt ette kirjutatud, õppeplaanidesse kantud ning nende täitmist kontrolliti rangelt. Kooliõpilasi kasutati poliitilistel eesmärkidel näiteks valimiste läbiviimisel ja klubis toimuvatel pidulikel aktustel (pioneeride auvalve).*¹²⁵

Uus kord oli aga vastumeelne ja traditsioonid visad kaduma. 1947. aasta septembris kirjutas tollane haridusminister Arnold Raud artikli kooli üleasnnetest alanud õppeaastal, kus kiitis senisaavutatut ideelis-poliitilise kasvatustöö alal, kuid rõhutas, et leidis siiski hulk puudusi: *Ei saa juttu olla kasvatuses rahvuste sõpruse ja nõukogude patriotismi vaimus seni, kui meie koolidest pole kadunud niisugused kodanlik-natsionalistlikud jäänused nagu sini-must-valgete sõrmuste või embleemide kandmine õpilaste, aga mõnikord ka õpetajate poolt või vähemalt selle nähte sallivalt mittenägemine nii õpetajate kui ka koolijuhatajate poolt.*¹²⁶ Lisaks sini-must-valgele sümbolile olid keelatud ka kooli märk ja vorm. Heino Laagus Viljandi 2. keskkoolist kirjutab: *Tellisime siiski lõpumärgid, aga sellest tuli palju pahandust. /.../ Lõpumärgi õnnistamisest tehti poliitiline küsimus, õpilasi süüdistati nõukogudevastases*

¹²¹ ERAR-14-4-12, l. 137, Viljandimaa Kabala, Imavere, Kõo ja Taevere valdade koolide inspektor Elmar Kalmuse 1946. a novembri- ja detsembrikuu aruanne, dateerimata.

¹²² ERAR-14-4-64, l. 368, Viljandimaa koolide inspektori seltsimees Ellu Eigo 1949/50. õppeaasta aruanne, dateerimata.

¹²³ ERM KV 781, lk. 24.

¹²⁴ ERM KV 780, lk. 316.

¹²⁵ Samas, lk. 258p.

¹²⁶ A. Raud, Meie ülesandend käesoleval õppeaastal, lk. 468. – Nõukogude Kool, 1947/8/9, lk. 468.

organiseeritud tegevuses. Kolme paralleelklassi peale saadeti üks klassitüüp poisse „külmale maale”, kus üks hukkus. Teised tulid pärast Stalini surma tagasi ja lõpetasid kõrgkooli.¹²⁷

Õpetajaskond: ideoloogiline surve ja kaadripuhastus

Kuivõrd koolides pidi eelkõige muutuma õpetuse ideeline sisu, pidid selle muutusega käima kaasas kõigepealt õpetajad ise. *Õpetaja võib edukalt anda noorsoole kommunistlikku kasvatust ainult siis, kui ta ise oma*

ideelis-poliitilist taset alatasa tõstab. See ei ole järelikult mitte ainult iga õpetaja isiklik soov, kas ta ennast sel alal edasi arendab või mitte, vaid iga õpetaja on k o h u s t a t u d [originaalsõrendus] seda tegema, et partei ja riigi poolt antud ülesannet täita.¹²⁸

ENSV hariduse rahvakomissari 5. jaanuari 1945. a käskkiri kohustas kõiki õpetajaid tundma õppima Stalini raamatuid „Nõukogude Liidu Suurest Isamaasõjast” ja „ÜK(b)P ajaloo lühikursus.”¹²⁹

ENSV haridusministeerium koostas aastateks 1947–1950 ideoloogilise töö plaani. Plaan kohustas ajakirju Nõukogude Kool ja Nõukogude Õpetaja avaldama süstemaatilistelt meetodilisi kirjutisi õppeainete ja klasside kaupa ning artikleid formalismi ja kodanlike igandite vastu võitlemiseks, samuti tuli kirjutatava läbi teostada usuvastast propagandat. Samu teemasid tuli käsitleda õpetajate päevadel, meetodilistes ringides ning õppenõukogu koosolekuil. 1. juuniks 1948 pidi Õpetajate Täiendusinstituut need teemad läbi töötama iga õppeaine alalt.¹³⁰

Õpetajaid kohustati sooritama eksameid partei ajaloos (ÜK(b)P ajaloo lühikursuse raames), nõukogude pedagoogikas (Boriss Jessipovi ja Nikolai Gontšarovi kolmeosalise õpperaamatu „Pedagoogika: õpik pedagoogilistele koolidele” põhjal), psühholoogias (Konstantin Kornilovi õpiku „Psühholoogia: õpperaamat pedagoogilistele koolidele” ulatuses) ja loogikas, mille õppematerjali polnud haridusministeerium eraldi välja toonud. Samuti taheti, et kõik Tallinna ja Tartu õpetajad lõpetaksid ajavahemikul 1947–1950 marksismi-leninismi õhtuülikooli ning kõigil mitteeskajail tuli hakata õppima vene keelt, milleks haridusministeerium lubas korraldada vastavad kursused.¹³¹ 1946./1947. õppeaasta II poole kohta tuli igal haridustöötajal koostada 10. jaanuariks isiklik tööplaan, kus ta kohustus näitama, kuidas tõstab nimetatud perioodil oma töös ideelis-poliitilist taset, kuidas õpib nõukogude pedagoogikat ja psühholoogiat ning kellel vaja, ka vene või eesti keelt.¹³² Samas kurdeti juba 1947. a märtsi Nõukogude Õpetajas, et kontroll õpetajate iseseisva ideelis-poliitilise enesetäiendamise üle on nõrk ja seda tuleb tõhustada.¹³³

¹²⁷ ERM KV 783, lk. 120–121.

¹²⁸ Ideelis-poliitilise kasvatus küsimused nõukogude koolis, lk. 1221. – Eesti Bolševik. EK(b)P Keskkomitee ajakiri 1946/17, lk. 1215–1221.

¹²⁹ Eesti NSV Hariduse Rahvakomissari käskkiri nr 19, 5. jaanuar 1945. – Nõukogude Kool 1945/1/2, lk. 7.

¹³⁰ ERAR-14-3-245, l. 3–8, Eesti NSV Haridusministeeriumi ideoloogilise töö plaan 1947.–1950.

¹³¹ Samas.

¹³² Juhend haridustöölise ideelispoliitilise taseme tõstmise töö parandamiseks ja kvalifikatsiooni tõstmiseks, 03.01.1947. – Nõukogude Õpetaja 1947/1.

¹³³ Õpetajate enesetäiendamistööd tuleb juhtida, abistada ja kontrollida, 14.03.1947.– Nõukogude Õpetaja 1947/11.

Kohustuslikke eksameid ÜK(b)P ajaloos, nõukogude pedagoogikas ja psühholoogias ning lisaks ka vestlusi Stalini eluloo ja tema *põhiteoste* tundmise alal viidi maakondade ja linnade haridusosakondades läbi alates ideoloogilise plaani esimesest, so 1947. aastast, kui ENSV haridusminister ning haridus- ja kunstitöölise ametiühingu vabariikliku komitee esimees olid välja andnud juhendi haridustöölise ideelispoliitilise taseme tõstmise töö parandamiseks ja kvalifikatsiooni tõstmiseks. Nõukogude psühholoogia eksami kolmeliikmelise komisjoni esimeheks pidi olema linna või maakonna haridusosakonna juhataja ning liikmeiks koolide inspektorid ning psühholoogiaõpetajad. Stalini elu ja teoste tundmise vestluste läbiviimise komisjonid pidid samuti olema kolmeliikmelised, komisjoni esimeheks EK(b)P linna või maakonna komitee esindaja ja liikmeiks ENSV haridus- ja kunstitöölise ametiühingi linna või maakonna komitee esindaja ning haridusosakonna koolide inspektor. Nõukogude pedagoogika eksamikomisjoni koosseisu kohta täpsustusi toodud ei ole. Viimane võimalus eksamite sooritamiseks oli 1949. aasta 15.–23. augustini. Eksamitest olid vabastatud vaid õpetajad, kes õppisid Tartu ülikoolis, marksismi-leninismi õhtuülikoolis, õpetajate institutides või teistes kõrgemate õppeasutustes, kus nõutud aineid õpetati. Aruanne sooritatud eksamitest ja Stalini eluloo ning teoste tundmise vestlustest tuli esitada haridusministeeriumile ning haridus- ja kunstitöölise ametiühingu vabariiklikule komiteele hiljemalt 5. septembriks 1949. Ülalnimetatud loogikaeksamit enam mainitud ei ole.¹³⁴

Lisaks eksamitele tuli õpetajatel kuulata loenguid haridusministeeriumi kehtestatud teemadel. Loenguid pidid korraldama haridus- ja kunstitöötajate ametiühingu maakonna- ja linnakomiteed, teemadeks anti *NSVL ja ENSV viisaastakuplaan, Marksism ja rahvusküsimus, Eesti ajaloo võltsimine saksa okupantide ja nende käsilaste poolt, Kalevipoja ja eesti rahva võitlus saksa vallutajatega* jne.¹³⁵

Õppenõukogu koosolekuil kohustati pöörama senisest suuremat tähelepanu metoodilistele ja poliitilistele küsimustele. *Järjekindlat ja läbimõeldud* usuvastast propagandat tuli teostada eriti loodusloo, astronoomia, maateaduse, füüsika, keemia (loodusteaduste õpetajate kohta tuli koolidel haridusministeeriumile esitada elulooandmed koos lühikese iseloomustuse ja kokkuvõttega minevikust ning märkida, kas õpetaja õpetab darvinismi aluseid¹³⁶) ja emakeele tundides.¹³⁷ Klassijuhatajad pidid õpilaste koduküllastusi kasutama *koduse olukorraga tutvumise kõrval ka propaganda tegemiseks lastevanemate seas*.¹³⁸

Kaadripuhastus

Õpetajate massiline vallandamine algas juba 1944. aastal. Kaadripuhastuse üldsuund määrati Moskvast, selle konkreetsetele rakendustele avaldas mõju aga ka kohalik juhtkond.¹³⁹ Sageli lubati poliitiliselt ebasobivatel õpetajatel omal soovil lahkuda, kuid leidis ka vallandatud. 1944. aasta sügisel töötas Eesti üldhariduskoolides 4405 õpetajat, 1948. aastaks oli neist

¹³⁴ ERAR-14-3-337, l. 1–4, Haridusministeeriumi juhend ÜK(b)P ajaloos, Nõukogude pedagoogikas ja psühholoogias sooritatavate eksamite korraldamise kohta, 30.06.1948; Juhend haridustöölise ideelispoliitilise taseme tõstmise töö parandamiseks ja kvalifikatsiooni tõstmiseks, 03.01.1947.

¹³⁵ Juhend haridustöölise ideelispoliitilise taseme tõstmise töö parandamiseks ja kvalifikatsiooni tõstmiseks, 03.01.1947.

¹³⁶ ERAR-14-3-318, l. 64, ENSV Haridusministri asetäitja H. Maran ja ENSV Haridusministri Kaadrite Osakonna juhataja J. Rannaste kõigile TK Haridusosakondade juhatajaile, 31.08.1948.

¹³⁷ ERAR-14-3-245, l. 3–8, Eesti NSV Haridusministeeriumi ideoloogilise töö plaan 1947.–1950.

¹³⁸ Samas.

¹³⁹ V. Sirk. Haritlaskond osutus visaks vastaseks, lk. 58.

töölt lahkunud ligi veerand. Aastail 1948–1949 lahkus haridusministeeriumi andmeil koolidest 802 õpetajat, neist otsestel poliitilistel põhjustel 167.¹⁴⁰ 1950. aastal lasti lahti 200 õpetajat ja 22 neist arreteeriti.¹⁴¹ ENSV hariduspoliitikat uurinud Anu Raudsepa sõnul vabastati omal soovil või viidi üle teisele töökohale aastail 1946–1950 kokku 4176 õpetajat ehk peaaegu sama palju, kui oli 1944. aasta sügisel õpetajaid.¹⁴² Siiski jäi koolidesse veel 500 õpetajat, kes olid iseseisvusajal kuulunud erakondadesse või muudesse poliitilistesse organisatsioonidesse. Saksa sõjaväes teeninuid oli 104. Päris „puhast kaadrit” koolis ei leidunudki. Vanemate inimeste elus leidis ikka midagi taunimisväärset, noorematel, kui nad polnudki Saksa sõjaväes sõdinud, oli vähemalt mitesobivaid sugulasi. Seetõttu ei saadudki läbi viia täielikku puhastust, sest Nõukogude armees oli teeninud vaid 266 õpetajat ja 23 direktorit. 1951. aasta jaanuarist septembrini vallandati veel 439 pedagoogi, neist vanglaelul said maitsta 150. Põhjalikult õpetajate kaadripuhastust uurinud Väino Sirgi sõnul lõpetati õpetajate massiline tagakiusamine 1952. aastal.¹⁴³

Vallandatud õpetajate kohad asendati soovitatavalt Venemaa eestlastega, sageli kiirkursuste korras ettevalmistatud, tihtilugu erihariduseta ja vähese üldharidusega õpetajatega, kes vaatamata kogemuste puudumisele said kohe suure tunnikoormuse osaliseks, sest õpetajaid lihtsalt ei jätkunud. Kaadri vahetuse järel kasvas tunduvalt parteilastest õpetajate hulk – kui 1946. a alguses oli õpetajate hulgas parteiliikmeid 82, siis 1952. aastal oli see arv juba 482.¹⁴⁴

Kokkuvõte

1919. aastal vastu võetud kommunistliku partei programm nõudis, et koolis kasvatataks üles põlvkond, kes oleks võimeline kommunismi lõplikult ellu viima. Kui nõukogude esimesel okupatsiooniaastal alles alustati Eesti hariduspoliitika sovetiseerimisega ja siin kehtestatud Nõukogude Liidu haridussüsteem jäi suures osas veel näiliseks ega küündinud õppetöö tegeliku sisuni, siis tõeliselt korraldati hariduspoliitika Vene NFSV eeskujul ümber aastail 1944–1953. Suurema tähelepanu osaliseks said eriti ajaloo, aga ka eesti ja vene keele, kirjanduse ning maateaduse õpetamine. Teisteski tundides tuli ülistada nõukogude rahvaid ja nende ühtsust, kuid kõige selle taustalt paistis siiski välja vene rahvuse ülimuslikkus.

Muutunud tõdedega sattusid surve alla eelkõige õpetajad. Neid kohustati sooritama eksameid partei ajaloos, nõukogude pedagoogikas ja psühholoogias. Tallinna ja Tartu õpetajaskonnalt nõuti marksismi-leninismi õhtuülikooli läbimist. Iga õppetunni kohta koostatavas lühiplaanis tuli näidata tunni õpetuslikku, kasvatuslikku ja ideoloogilist aspekti. Koole kohustati tellima ajakirju *Nõukogude Kool* ja *Nõukogude Õpetaja*, mille lehekülgedepikkused artiklid kordasid numbrist numbrisse sama – kuidas paremini tuua tundidesse poliitikat ja valitsevat ideoloogiat. Õpetajad, kes ei suutnud ajaga kaasas käia, sunniti lahkuma, paljud neist arreteeriti. Asemele toodi koolmeistreid Venemaa eestlaste seast, kelle enamikul puudus aga vajalik haridus.

¹⁴⁰ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005, lk. 22.

¹⁴¹ V. Sirk. Haritlaskond osutus visaks vastaseks, lk. 61.

¹⁴² A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 22–23.

¹⁴³ V. Sirk. Haritlaskond osutus visaks vastaseks, lk. 61–63.

¹⁴⁴ V. Sirk. Haritlaskond osutus visaks vastaseks, lk. 61–63.

Stalini-aegne propaganda ei suutnud pingutustele vaatamata kanda seda vilja, mis oli eesmärgiks seatud. Inimesed mäletasid liiga selgesti, missugune oli olnud elu Eesti Vabariigis tegelikult ja milliseks muutus see kommunismi ehitamisel. Kõõrditamisid ja arreteerimised ei olnud jutustused minevikust, need olid juhtunud siinsamas nende endi, lähedaste ja sõprdega. Ideoloogilist sõnamulinat võeti kui paratamatust, mida tuli lihtsalt taluda. Uus põlvkond, kes ei olnud elanud ajal enne Nõukogude võimu, polnud veel kooliikka jõudnud. Alles neile sai propaganda tegelikult ja mitte ainult näiliselt mõjuma hakata, kui (!) seda muidugi kodus ja koolis juhtuda lasti.